

ՄԱՐԳԻՍ ԱՎԵՏՅԱՆ

Ինչպես հայտնի է, հին հայերենի բազմավանկ բառերի վերջահանգ *ի* ձայնավորը համաժամանակյա–նկարագրական տեսանկյունից հորանջի դիրքում *ա* ձայնավորից առաջ վերածվում է *ե*-ի՝ *ա* ձայնավորի հետ կազմելով *եա* երկբարբառ, իսկ *ո* ձայնավորից առաջ դառնում է *շ*։ օրինակ՝ հ. հայ. *տեղի* «տեղ», եգ. սեռ. *տեղւոյ*, եգ. գործ. *տեղեաւ* և այլն։ Ի տարբերություն *եա* երկբարբառի՝ *լո*-ի ծագման և հնչյունական արժեքի հարցը հայերենագիտության մեջ վիճահարույց է։ Մի շարք հետազոտողների կարծիքով, հ. հայ. *լո*-ն *ա* *բաղաձայն + ձայնավոր* կապակցություն է ներկայացնում³։ Այլ լեզվաբաններ *լո*-ն դիտում են որպես *սո* բարձրացող երկբարբառ⁴։ Նշենք, որ Գ. Ջահուկյանը և Է. Աղայանը նույնպիսի բարձրացող երկբարբառներ են համարում նաև հ. հայ. *ուո*, *ուա*, *ուե* կապակցությունները⁵։ Իհարկե, Գ. Ջահուկյանը չի խոսում այն մասին, թե այդ դեպքում ինչով է պայմանավորված միննույն *սո* երկբարբառի *լո* և *ուո* գրության տարբերությունը (հմմտ. *որդի*, հոգ. սեռ. *որդւոց* և *թիւ*, հոգ. սեռ. *թուոց*), թեև խոստովանում է. «...*ուա*, *ուե*, *ուո* կապակցությունների երկբարբառային բնույթը կասկած է հարուցում. շատ հետազոտողներ դրանք համարում են ձայնավորների սովորական կապակցություններ... »⁶։ Իսկ Է. Աղայանը, ընդունելով, որ բառամիջում բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև *ու* և *ւ* գրանշաններն ունեն

¹ Սույն հոդվածում *հին հայերեն* ասելով նկատի է առնվում *դասական հայերենը*, այսինքն՝ հինգերորդ դարի հայ մատենագրության լեզուն։

² Տե՛ս **A. Meillet**, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienne, 1936, էջ 21, **A. Meillet**, *Altarmenisches Elementarbuch*, Delmar – New York, 1981, էջ 19-20։

³ Տե՛ս **A. Meillet**, *Esquisse...*, էջ 21, **Ch. de Lamberterie**, *Introduction à l'arménien classique* in *Actes des sessions de linguistique et de littérature*, 10, Paris, 1992, էջ 245։ Թեև Ա. Մեյլեն դաս. հայ. *լո*-ի հնչյունական արժեքի հարցին հատուկ չի անդրադառնում, բայց քանի որ նա *լո*-ն երկբարբառ չի համարում և այն չի դիտարկում դասական հայերենի երկբարբառների շարքում (տե՛ս **A. Meillet**, *Esquisse...*, էջ 44-46, **A. Meillet**, *Altarmenisches Elementarbuch*, էջ 15), մյուս կողմից, դաս. հայ. *ւ*-ն տառադարձում է *ա* բաղաձայնի միջոցով (տե՛ս **A. Meillet**, *Esquisse...*, էջ 48-49, **A. Meillet**, *Altarmenisches Elementarbuch*, էջ 12), ապա դրանից հետևում է, որ դաս. հայ. *լո*-ն, ըստ Ա. Մեյլեի, *ա* *բաղաձայն + ձայնավոր* կապակցություն է եղել։ Ըստ այդմ՝ *լո*-ն հնչյունական արժեքով տարբերվել է նաև դաս. հայ. *ուո* կապակցությունից (հմմտ. *թիւ*, եգ. սեռ. *թուոյ*, հոգ. սեռ. *թուոց*, *ձու*, եգ. սեռ. *ձուոյ*), որտեղ *ու*-ն գտնվել է հորանջի դիրքում (տե՛ս **A. Meillet**, *Altarmenisches Elementarbuch*, էջ 19)։

⁴ Տե՛ս **Է. Աղայան**, Գրարարի քերականություն, հ. I, Հնչյունաբանություն, Եր., 1964, էջ 128-129, **Գ. Բ. Джаукян**, *Сравнительная грамматика армянского языка*, Ер., 1982, էջ 24, 28։

⁵ Տե՛ս **Է. Աղայան**, նշվ. աշխ., էջ 127-129, 189, **Գ. Բ. Джаукян**, նշվ. աշխ., էջ 28։

⁶ **Գ. Բ. Джаукян**, նշվ. աշխ., էջ 28, հմմտ. **Ս. Ավետյան**, *ՎԻՈՒՐ*-ի հնչյունական արժեքը և հնչույթային կարգավիճակը դասական հայերենում, Եր., 2012, էջ 126-127, 149-154։

ցել են միևնույն հնչյունական արժեքը՝ երկու դեպքում էլ արտահայտելով ուժգնացող երկբարբառի նույն ոչ վանկարար տարրը՝ *u*-ն (Է. Ադայանի տառադարձամամբ՝ *w*-ն), տվյալ դեպքում նույն հնչյունն արտահայտելու համար տարբեր գրանշանների գործածությունը հակված է բացատրելու ուղղագրական պատճառներով⁷: Սակայն այդ նպատակով նրա բերած փաստարկները, մեր կարծիքով, անհամոզիչ են և լուրջ առարկություն են հարուցում⁸: Տիպաբանական տվյալների լույսի ներքո հայերենի փաստական նյութի համաժամանակյա և տարածամանակյա քննությամբ միանգամայն պարզ է դառնում, որ հին հայերենում բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև *i* և *ni* գրանշանները չէին կարող ունենալ նույն հնչյունական արժեքը, և որ *ni*, *niw*, *niē*-ն ակնհայտորեն երկվանկ ձայնավորային կապակցություններ են եղել՝ *u-o*, *u-a*, *u-e* (այսինքն՝ *ni*-ն գտնվել է հորանջի դիրքում), իսկ *ni*-ն՝ բարձրացող երկբարբառ (*uo*)⁹:

Հ. հայ. *ni*-ի ծագման հարցը նույնպես հայերենագիտության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել: Այսպես, Հ. Պեդերսենը հ. հայ. *որդույ*, *հոզույ*, *մաքույ* և նման ձևերում *ni*-ի առաջացումը փորձում է բացատրել **-iyo-* > **jn* > **jln* > *ni* հնչյունական անցմամբ¹⁰: Ա. Մեյենը ներդրում է Հ. Պեդերսենի մեկնաբանությունը, իհարկե՝ մասնակի ճշտումով, եթե նկատի ունենանք, որ Ա. Մեյեն առաջարկում է **-iyo-* > **-iwo-* > *-wo-* (*-ln-*) հնչյունափոխություն¹¹: Հետևաբար, ըստ Ա. Մեյեի՝ ոչ թե **-iyo-*-ի **y-*ն ընկել է, իսկ հետո հորանջի դիրքում շրթնային *o* ձայնավորից առաջ **w* առաջացել, այլ տեղի է ունեցել **-iyo-* > **-iwo-* (այն է՝ *y* > *w*) առնմանական հնչյունափոխություն, այնուհետև շեշտանախորդ *i*-ն սղվել է՝ *-iwo-* > *-wo-* (*-ln-*): Հ. հայ. *ni*-ի ծագումը նույն կերպ է մեկնաբանվում նաև Շ. Լամբերտրիի կողմից: Բայց քանի որ վերջինս գտնում է, որ *տեղի*՝ «տեղ» բառի եզ. սեռ. *տեղույ* ձևը, հին հայերենի վանկակազմության օրինաչափությունների համաձայն, արտասանվել է /*teł-woy*/, մինչդեռ, ասենք, *որդի* բառի եզ. սեռ. *որդույ* ձևն արտասանվել է /*or-də-woy*/ (եռավանկ), ուստի համապատասխանաբար ենթադրում է նաև **-iyo-* > **-iwo-* > *-əwo-* հնչյունական զարգացում¹²: Իրականում ենթադրյալ /*or-də-woy*/ ձևը հակասում է հին հայերենի վանկակազմության օրինաչափություններին, որոնց համաձայն՝ «հին հայերենում վանկը կարող էր փակվել շփական կամ ձայնորդ + որևէ բաղաձայն կապակցությամբ, բայց ոչ երբեք՝ որևէ բաղաձայն + ձայնորդ կա-

⁷ Տե՛ս Է. Ադայան, նշվ. աշխ., էջ 128-129, 189, 356-357, հմմտ.՝ Ս. Ավետյան, նշվ. աշխ., էջ 121-123:

⁸ Տե՛ս Ս. Ավետյան, նշվ. աշխ., էջ 185-188:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 147-157, 165-169, 183-184, 185-188, 218-225:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Պեդերսեն, Նպաստ մը հայ լեզուի պատմության, Վիեննա, 1904, էջ 9:

¹¹ Տե՛ս Ա. Meillet, Esquisse..., էջ 21:

¹² Տե՛ս Ch. de Lamberterie, նշվ. աշխ., էջ 245:

պակցությամբ»¹³: Հետևաբար, ը ձայնավորով վանկ են կազմել *բաղա-
ձայն + ձայնորդը*, ինչպես նաև երկու ձայնորդը կամ երկու բաղաձայնը,
մինչդեռ *շփական կամ ձայնորդ + բաղաձայն* կապակցության դեպքում
ը չի արտասանվել. հմմտ. *բարձ, բը-ժիշկ, ըս-կըզը-նական, ան-կըրկ-
նե-լի* և այլն¹⁴: Ըստ այդմ՝ էթե նույնիսկ ընդունենք, որ *որդույ* ձևում *ւո-*
ն եղել է *բաղաձայն + ձայնավոր* կապակցություն (*wo*), ապա այն պետք
է արտասանվեր ոչ թե որպես /or-də-woy/, այլ /ord-woy/ (երկվանկ):

Նկատենք, որ հիշյալ հետազոտողները հ. հայ. *ի*-ի հանգող բազմավանկ բառերի թեք հոլովաձևերում *ւո*-ի ծագումը **-iyo-> *-iwo-> -wo- (-ւո-)* հնչյունական զարգացմամբ բացատրելիս չեն անդրադառնում այն հարցին՝ արդյո՞ք **-iyo-> *-iwo-* անցումը տեղի է ունեցել նախքան հայերենի նախագրային շրջանում շեշտահաջորդ վերջնավանկային ձայնավորների սղումը, թե՞ դրանից հետո: Քանի որ եզակի ուղղականի դեպքում համապատասխանաբար **-iyo-> *-iwo-> *-iw (*-իւ) > -i (-ի)* հնչյունական զարգացում չի նշվում, այլ վերջահանգ *-ի* ձայնավորն անմիջականորեն բխեցվում է հ.-ե. **-iyos* և **-iyā* հնչյունակապակցություններից¹⁵, ապա դրանից կարծես հետևում է, որ հ. հայ. *ի*-ի հանգող բազմավանկ բառերի թեք հոլովաձևերում **-iyo-> *-iwo-* հնչյունական անցումը դիտվում է որպես վերջնավանկային ձայնավորների սղումից հետո տեղի ունեցած երևույթ: Այդ պարագայում եզակի ուղղականի ձևում ստիպված պիտի լինենք ենթադրել **-iyo-> *-iy (-իյ) > -i (-ի)* հնչյունափոխություն, այսինքն՝ նախ վերջնավանկի *o* ձայնավորի սղում, այնուհետև բառավերջի դիրքում *y (յ)*-ի անկում: Այլապես, էթե ընդունենք, որ **-iyo-> *-iwo-* հնչյունական անցումը տեղի է ունեցել միջև վերջնավանկային ձայնավորների սղումը, այդ դեպքում անբացատրելի է մնում եզակի ուղղականում համապատասխան **-iyo-> *-iwo-> *-iw (*-իւ)* հնչյունական զարգացման բացակայությունը: Սակայն իրականում փաստերը վկայում են, որ հայերենում միջձայնավորային *y*-ն ընկել է նախքան վերջնավանկային ձայնավորների սղումը¹⁶: Ուստի մեզ միանգամայն անհավանական է թվում թեք հոլովաձևերում միջձայնավորային *y*-ի պահպանվելը, ըստ այդմ՝ նաև ենթադրյալ **-iyo-> *-iwo-> -wo- (-ւո-)* հնչյունական զարգացումը, մանավանդ էթե հաշվի առնենք, որ Ա. Մեյեն *y*-ի նույնպիսի անկում է ենթադրում նաև հ.-ե. եզ. ուղղ. **-iyo-s > h.* հայ. *-ի* (հմմտ. հ.-ե. եզ. ուղղ. **portiyos > h.* հայ. *որդի*) հնչյունական զարգացման դեպքում¹⁷:

Է. Ադայանը, շրջանցելով հայերենում հ.-ե. միջձայնավորային *y*-ի

¹³ Է. Ադայան, նշվ. աշխ., էջ 85:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 254-255: Ուստի Շ. Լամբերտերիի կողմից հ. հայ. *սկզբնական* բառին վերագրվող /əS-kəz-bə-na-kan/ հնչյունական արժեքը (տե՛ս Ch. de Lambertie, նշվ. աշխ., էջ 245) նույնպես անընդունելի է:

¹⁵ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 57:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 52:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 57:

անկման հարցը, գտնում է, որ «հնդեվրոպական *-iyo* կապակցությունը հայերենում դառնում է *իւ*, ինչպես՝ հնիւ. (իմա՝ հ.-ե. – Ս. Ա.) **kiyon > uhiń*, հնիւ. **ghiyom > dhiń* և այլն...»¹⁸: Ըստ այդմ՝ նա հ. հայ. *որդի, մաքի* և նման բառերի համար եզակի ուղղականի **որդիւ, *մաքիւ* հնագույն ձևեր է վերականգնում և *ւ*-ի հետագա անկում ենթադրում՝ ընդունելով, որ «*ի* ձայնավորից հետո *յ*-ն ընկել է անխտիր, ինչպես՝ **qnrđij > qnrđi*, իսկ *ւ*-ն ընկել է միայն բազմական բառերի վերջում, բայց ոչ գործիականի վերջավորության մեջ (օր. *բանիւ*)...»¹⁹: Է. Ադայանի կարծիքով, հ. հայ. *որդույ, մաքույ* և նման ձևերում «պահպանվել է նախնական *ւ* ձայնորդը. այսինքն՝ *որդիւ* ուղղականին ավելացնելով *ոյ* վերջավորությունը, որ ստացվել է հնիւ. *osyo-* ից, կստացվեր *որդիւոյ*, իսկ շեշտակորույս *ի*-ի անկումով՝ *որդույ*, ավելի ճիշտ՝ *որդուոյ*»²⁰: Նա միևնույն ժամանակ գտնում է, որ բազմական բառերի վերջի *ւ*-ի անկումը տեղի է ունեցել մինչև մ. թ. II դարը, իսկ երկրորդ դարում այն արդեն ավարտված, ոչ գործուն երևույթ է եղել, ուստի չի տարածվել II-IV դդ. առաջացած (*p > f > w*), ինչպես նաև իրանականից փոխառյալ *իւ* կապակցության վերջահանգ *ւ*-ի վրա. հմմտ. հ.-ե. **oipā- > hni*, պրթ. *pativ > yashu* և այլն²¹:

Իրականում հ.-ե. **iyo*-ն հայերենում *իւ* է դարձել միայն հ.-ե. ռնգային ձայնորդներից առաջ՝ շնորհիվ այն բանի, որ հ.-ե. **ō*-ն ընդհանրապես, իսկ **o*-ն ռնգայինից առաջ հայերենում տալիս են *ու*: Ըստ այդմ՝ հայերենագիտության մեջ վաղուց իրավամբ նկատված է, որ *ձիւն, սիւն* և այլ բառերի *իւ* երկբարբառն առաջացել է **hni* հնչյունակապակցությունից, իսկ վերջինիս *ու*-ն ծագել է **ō*-ից կամ **o*-ից՝ ռնգային հնչյունից առաջ²²: Հետևաբար, հ.-ե. **ghiyōm > h.* հայ. *ձիւն* բառի դեպքում **ghiyōm* նախաձևի միջձայնավորային *յ*-ն ընկել է ճիշտ նույն կերպ, ինչպես հ.-ե. **g^wiyā- > h.* հայ. *կեամ* ձևի դեպքում (**iyā > ia > tu*)²³, իսկ այնուհետև **ō*-ից կամ **o*-ից առաջացած *ու* ձայնավորը նախորդող *ի* ձայնավորի հետ կազմել է *իւ* (*իւ*) իջնող երկբարբառ, այսինքն՝ *ու* ձայնավորը դարձել է երկբարբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ: Մինչդեռ հ.-ե. թեմատիկ (այն է՝ **o*-ի հանգող) հիմքերի պարագայում հ.-ե. **iyo > hայ. *իւ* ենթադրյալ հնչյունափոխությունը չի հաստատվում հայերենի ընձեռած տվյալներով: Ինչպես տեսանք, ըստ Է. Ադայանի՝ *ի* ձայնավորից հետո *ւ*-ն ընկել է միայն բազմական բառերի վերջում: Արդ, եթե հ.-ե. թեմատիկ հիմքերի դեպքում **iyo > *իւ* հնչյունական զարգացում տեղի ունեցած լիներ, ապա հ. հայ. *ւի* բառը, որը ծագում է հ.-ե. **smiyo-* նախաձևից²⁴, որպես միավանկ՝ պետք է պահպաներ ենթադրյալ հնա-

¹⁸ Է. Ադայան, նշվ. աշխ., էջ 101:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

²¹ Նույն տեղում, էջ 102:

²² Տե՛ս Զ. Պետրսըն, նշվ. աշխ., էջ 9:

²³ Տե՛ս Դ. Բ. Джаукян, նշվ. աշխ., էջ 24, 41:

²⁴ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 99, Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 147:

գույն **վի* տեսքը: Բայց քանի որ հին հայերենում իրականում վկայված է *վի*, եզ. սեռ. *վիոյ*, ապա դա մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ ճիշտ չէր լինի հ.-ե. թեմատիկ հիմքերի պարագայում հ.-ե. *-*io*- > հայ. *-*ի* հնչյունական անցում ենթադրել, այլ պետք է ընդունել, որ հ.-ե. *-*io*- կապակցության միջձայնավորային *y*-ն հայերենում թե՛ եզակի ուղղականում, թե՛ թեք հոլովաձևերում ընկել է ընդհանուր օրինաչափության համաձայն: Իսկ եթե ընդունենք, որ ենթադրյալ **իւ* (**iwo*) կապակցության դեպքում *ւ* (*w*) բաղաձայնը միջձայնավորային *j* (*y*)-ի անկումից և վերջնավանկային ձայնավորների սղումից հետո հորանջի դիրքում շրթնային *o* ձայնավորից առաջ ծագած միջանցումային հնչյուն (Übergangslaut) է ներկայացրել (**իո* > **իւ*), այդ պարագայում *որդույ*, *հոզույ* և նման ձևերի *ւ*-ն դարձյալ չէր կարող առաջանալ **iwo* > *wo* հնչյունական անցմամբ, քանի որ շեշտանախորդ *i* ձայնավորի սղումից հետո *w* (*ւ*) բաղաձայնը նշված դիրքում պետք է ենթարկվեր *w* (*ւ*) > *u* (*ու*) հնչյունական զարգացման (**որդիւյ* > **որդույ* > **որդույ*) ճիշտ նույն կերպ, ինչպես **պատիւյ* > **պատույ* > հ. հայ. եզ. սեռ. *պատույ* «պատվի» և նման ձևերում (հմմտ. նաև հ.-ե. **ցիփիփ* > **արծիփ* > **արծիփ* > հ. հայ. եզ. ուղղ. *արծուփ* «արծիվ»):

Ռ. Շմիդտը նշում է, որ, ի տարբերություն միավանկ բառերի, որոնց վերջահանգ *i* (*ի*)-ն հայերենում պահպանվում է հորանջի դիրքում, «ընդհակառակը, բազմավանկում *i* + *o*-ն դառնում է *wo* /*յօ*/ (հավանաբար /*յօ*/ (միջակա աստիճան)-ի միջոցով և տարնմանությամբ). օրինակ՝ *gini* «գինի», սեռ. *ginwoy* [gin'յօ]-ի դիմաց»²⁵ (sic!): Նախ և առաջ /*յօ*/ > /*յօ*/ հնչյունափոխությունը, այն է՝ շրթնային *o* ձայնավորից առաջ *i* (*y*) > *u* (*w*) անցումը, իրականում պետք է դիտել ոչ թե որպես տարնմանման, այլ առնմանման հետևանք: Թերևս *տարնմանում* (Dissimilation) բառը տվյալ դեպքում գործածված է սխալմամբ: Ինչ վերաբերում է *io* > *yo* (*յօ*) > *wo* (*յօ*) հնչյունական անցմանը, այն տիպաբանական տեսանկյունից միանգամայն հնարավոր է. տարբեր լեզուներում հորանջի դիրքում *i* > *y* և *u* > *w/v* պատմական հնչյունափոխություններ են նկատվում²⁶: Մյուս կողմից, օրինակ, սեմական լեզուներում *i* (*y*) և *u* (*w*) կիսաձայնները հարակից ձայնավորների ազդեցությամբ հաճախ հերթագայվում են միմյանց. մասնավորապես, *i* ձայնավորի առնմանությամբ *u* > *i* հնչյունափոխություն է տեղի ունենում, իսկ շրթնային *u* ձայնավորի առնմանությամբ՝ *i* > *u*, ինչպես՝ *iya* > *ija*, *uja* > *uya* և այլն²⁷:

²⁵ R. Schmitt, Grammatik des Klassisch-Armenischen mit sprachvergleichenden Erläuterungen, 2., durchgesehene Auflage, Innsbruck, 2007, էջ 43 և ծանոթ. A:

²⁶ Տե՛ս Ս. Ավետյան, Հորանջի դիրքում *i* և *u* ձայնավորների կայունության աստիճանը բառասկզբում և բառամիջում (տարածամասկյա-տիպաբանական քննություն): «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» խորագրով հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի (17–19 հոկտեմբերի, 2013 թ.) զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2014, էջ 237-238:

²⁷ Տե՛ս C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, Bd. 1, Laut- und Formenlehre, Berlin 1908 (= Lieferungen 1-6, Berlin, 1907-1908), էջ 189:

Այդուհանդերձ հայերենի տարածամանակյա տվյալները վկայում են, որ հ. հայ. *որդւոյ, մաքւոյ* և նման ձևերի *ւո*-ն չէր կարող առաջանալ $io > yo$ (io) $> wo$ (yo) հնչյունական զարգացմամբ՝ *ordioy (*որդիոյ) $>$ *ordyo (որդիոյ) $>$ ordwoy (որդւոյ) և այլն: Բանն այն է, որ լեզուներում թե՛ բառակազմում ձայնավորից առաջ, թե՛ բառամիջում բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև նկատվող $i > y$ և $u > w/v$ հնչյունական զարգացումները պայմանավորված են հորանջը վերացնելու ընդհանուր միտումով: Բայց բառամիջում բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև հորանջից խուսափելու միտումից բացի՝ գործում է մեկ այլ հակադիր միտում, որը ձգտում է վերացնել *Cw, Cy* (այն՝ որևէ բաղաձայն + *w* կամ *y*) տիպի բաղաձայնական կապակցությունները: Նայած այն բանին, թե այս կամ այն լեզվում տվյալ ժամանակահատվածում որ միտումն է գերիշխող դառնում, ըստ այդմ՝ մի կողմից $i > y$, $u > w/v$, մյուս կողմից՝ $y > i$, $w > u$ հնչյունական զարգացումներ են տեղի ունենում: Տվյալ լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում նշված երկու հակադիր միտումները կարող են հաջորդել մեկը մյուսին: Սակայն սովորաբար այնպես չի պատահում, որ նրանք գործեն միաժամանակ, այսինքն՝ զուգահեռաբար տեղի ունենան $i > y$ և $w > u$ կամ $u > w$ և $y > i$ փոփոխությունները: Պետք է $w > u$ (ըստ այդմ՝ նաև $y > i$) հնչյունական զարգացման միտումը դադարի գործելուց, որպեսզի կարողանա դրսևորվել $i > y$ (ըստ այդմ՝ նաև $u > w$) հնչյունափոխության միտումը²⁸:

Հետևաբար, միայն այն դեպքում հնարավոր կլինեն *որդւոյ, մաքւոյ* և նման ձևերի *ւո*-ն իբրև *wo* բաղաձայն + ձայնավոր կապակցություն դիտել, իսկ երկշրթնային *w* (*l*) բաղաձայնի ծագումը բացատրել նախ հորանջի դիրքում i (*h*) $> y$ (*j*) հնչյունական անցում, այնուհետև հաջորդող *o* (*n*)-ի ազդեցությամբ y (*j*) $> w$ (*l*) մասնակի առնմանում ենթադրելու միջոցով, եթե հաջողվեր ապացուցել, որ *որդւոյ, մաքւոյ* և նման ձևերի *ordioy (*որդիոյ), *mak'ioy (*մաքիոյ) հնագույն ձևերում ենթադրյալ i (*h*) $> y$ (*j*) $> w$ (*l*) հնչյունափոխությունը հայերենի նախագրային շրջանում տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ արդեն w (*l*) $> u$ (*nl*) հնչյունական զարգացման միտումը (հմմտ. *արծւի $>$ արծուի, *պատւոյ $>$ պատուոյ և այլն) դադարած է եղել գործելուց, ուստի w (*l*) $> u$ (*nl*) անցման հնչյունական օրենքը այլևս չի տարածվել *որդւոյ, մաքւոյ* և նման ձևերի վրա: Բայց այդ պարագայում սպասելի էր, որ գոնե որոշ փոխառություններում նույնպես w (*l*)-ն հին հայերենում պահպանված լիներ բաղաձայնական արժեքով և ենթարկված չլիներ w (*l*) $> u$ (*nl*) հնչյունափոխության: Իրականում այդպիսի ձևեր հայտնի չեն: Հին հայերենում բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև *ւ*-ն հանդես է գալիս միայն *h*-ի հանգող բազմավանկ բառերի թեք հոլովաձևերում *ւո* կապակցության դեպքում:

²⁸ Տե՛ս Ս. Ավետյան, Հորանջի դիրքում *i* և *u* ձայնավորների կայունության աստիճանը..., էջ 237-240:

Մնացած բոլոր դեպքերում թե՛ բնիկ, թե՛ փոխառյալ բառերում երբեմնի երկշրթնային *w(ɫ)* բաղաձայնի փոխարեն բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև հանդես է գալիս *u (nu)* ձայնավորը, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, հաջորդող ձայնավորի հետ երկվանկ ձայնավորային կապակցություն է կազմում. հմմտ. հ.-ե. *r̥g̥ip̥iy̥o- > *արծիւի՛ > *արծւի՛ > հ. հայ. արծուի՛ «արծիվ», իրան. patwēd > *պատուէր > հ. հայ. պատուէր «պատվեր», իրան. niwāg > *նիւագ > հ. հայ. նուագ «նվագ» և այլն²⁹: Հետևաբար *w > u* հնչյունական անցումը, որը հայերենում տեղի է ունեցել շեշտանախորդ *i* և *u* ձայնավորների սղումից հետո, ամենայն հավանականությամբ, բավական երկար ժամանակ գործուն օրինաչափություն է եղել, քանի որ ճիշտ չէր լինի ենթադրել, թե *v/w > u* փոփոխության ենթարկված բոլոր փոխառությունները հայերենի մեջ մուտք են գործել միաժամանակ: Իսկ դա նշանակում է, որ *որդւոյ, մաքւոյ* և նման ձևերը չէին կարող առաջանալ ենթադրյալ *i(h) > y(j) > w(ɫ)* հնչյունափոխությամբ (*ordioy (*որդիոյ) > *ordyooy (*որդոյ) > ordwoy (որդւոյ) և այլն), քանի որ *w > u* (ըստ այդմ՝ նաև *y > i*) հնչյունական զարգացման միտումի գործելու պարագայում *i > y* հակադիր միտումը չէր կարող դրսևորվել:

Գ. Ջահուկյանը, նշելով, որ հին հայերենին իջնող երկբարբառներն ավելի բնորոշ են, քան բարձրացող երկբարբառները՝ հ. հայ. *էա* և *ւո* բարձրացող երկբարբառների մասին գրում է. «Ընդ որում՝ ...բ) ինչպես նշվեց, *ia* երկբարբառում *i* տարրը լայնացել է *a*-ի ազդեցությամբ և այդ պատճառով գրվում է *e*-ի միջոցով, զ) *io* երկբարբառում *i*-ն հաջորդող շրթնային *o* ձայնավորի ազդեցությամբ վերածվում է *w*-ի, այսինքն՝ տեղի է ունենում մասնակի առնմանում (ինչպես *ea*-ի դեպքում)»³⁰: Իհարկե, Գ. Ջահուկյանը չի անդրադառնում հայերենագիտության մեջ հ. հայ. *ւո* կապակցության ծագման և հնչյունական արժեքի վերաբերյալ արտահայտված տարբեր տեսակետներին և չի փորձում հիմնավորել *ւո*-ի երկբարբառային բնույթը: Մյուս կողմից, ինչպես տեսանք, նա նույնպիսի բարձրացող *uo* երկբարբառ էր համարում նաև հ. հայ. *ոււո* կապակցությունը՝ տվյալ դեպքում անտեսելով *ւո* և *ոււո* կապակցությունների գրության տարբերությունը: Այդուհանդերձ, (*iyā >) *ia > ea (*էա*) և (*iyo >) *io > uo (*ւո*) հնչյունափոխությունները սկզբնական *ia և *io երկբարբառների ոչ վանկարար *i բաղադրիչի մասնակի առնմանմամբ բացատրելը, կարծում ենք, միանգամայն ճիշտ մոտեցում է: Հարկ է նշել, որ երկբարբառի բաղադրիչներից մեկի ազդեցությամբ մյուսի առնմանումը կամ տարնմանումը լեզուներում հաճախ հանդիպող երևույթ է: Ընդ որում՝ առնմանումը հատկապես մեծ դեր է խաղում երկբարբառների մենա-

²⁹ Նախագրային հայերենում բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև *w(ɫ) > u (nu)* հնչյունական զարգացման համար հանգամանորեն տես Ս. Ավետյան, *ՎԻՄԻՐ* -ի հնչյունական արժեքը և հնչույթային կարգավիճակը ..., էջ 165-169, 183-184:

³⁰ Джаукян Г. Б., նշվ. աշխ., էջ 28, նաև էջ 24:

բարբառացման գործընթացում՝ հանդես գալով որպես *երկբարբառ* > *պարզ ձայնավոր* հնչյունական զարգացման միջակա աստիճան³¹: Այսպես, ընդհանուր ռոմանական շրջանում լատ. *au* երկբարբառի մենաբարբառացումը (*au* > *o*) տարածական որոշ շրջաններում *ao*, իսկ այլ վայրերում *ou* միջակա աստիճան է ունեցել³²: Ըստ այդմ՝ մի դեպքում *au* երկբարբառի ոչ վանկարար *u*-ն է մասնակի առնմանման ենթարկվել՝ *au* > *ao*, մյուս դեպքում՝ վանկարար *a*-ն՝ *au* > *ou*: Մինչդեռ, օրինակ, լատիններենի շեշտակիր *ō* ձայնավորից առաջացած *uo* բարձրացող երկբարբառի վանկարար *o* ձայնավորը, որը իտալերենում պահպանվել է անփոփոխ, իսպաներենում ոչ վանկարար *u* բաղադրիչից առաջ տարնմանությամբ վերածվել է *e*-ի՝ *uo* > *ue*. հմմտ. լատ. *nōvum* > իտ. *nuovo*, իսպ. *nuevo* «նոր»³³: Իսկ հայերենի նախագրային շրջանում *ou* երկբարբառի (< *h*.-է. **ou* կ **eu*) ոչ վանկարար *u* տարրը վանկարար *o* ձայնավորի տարնմանական ազդեցությամբ վերածվել է *i*-ի, այն է՝ *ou* > *oi* (*ոյ*)³⁴:

Նկատի ունենանք նաև, որ տիպաբանական տեսանկյունից *i* կամ *u* + *մեկ այլ ձայնավոր* կապակցությունների դեպքում հորանջը լեզուներում կարող է վերացվել հետևյալ եղանակներով. ա) երկու վանկարար ձայնավորների միջև զարգանում են միջանցումային (թռուցիկ) հնչյուններ, բ) *i*-ն և *u*-ն հաջորդող ձայնավորից առաջ համապատասխանաբար վերածվում են *y* և *w/v* բաղաձայնների, գ) հորանջի դիրքում գտնվող *i*-ն և *u*-ն հաջորդող ձայնավորի հետ երկբարբառ են կազմում³⁵:

Արդ, քանի որ, ինչպես վերը տեսանք, *h*. հայ. *որդւոյ, մաքւոյ* և նման ձևերի *ւո*-ն չէր կարող առաջանալ *n* չ **iyo* > **iwo* > *wo* կամ **iyo* > **i-o* > **iwo* > *wo* (*ւո*) հնչյունական զարգացմամբ, *n* չ էլ **io* > **yo* > *wo* (*ւո*) հնչյունափոխությամբ, այսինքն՝ տվյալ դեպքում բացառվում են վերը նշված ա) և բ) կետերը, այդ պարագայում մնում է ընդունել, որ **iyo* կապակցության միջձայնավորային **y*-ի անկումից հետո **i*-ն հորանջի դիրքում հաջորդող **o* ձայնավորի հետ բարձրացող երկբարբառ է կազմել (**i-o* > **io*), իսկ այնուհետև երկբարբառի կազմում շրթնային **o* ձայնավորի ազդեցությամբ մասնակի առնմանման ենթարկվել՝ **io* > *uo* (*ւո*). օրինակ՝ *h*.-է. եգ. սեռ. **portiyosyo* > **ordiyóyo* > **ordi-o'y* (միջձայնավորային **y*-ի անկմամբ և շեշտահաջորդ **o*-ի սղմամբ) > **ordio'y* > *h*. հայ. *որդւոյ* (= *orduo'y*) և այլն:

Ինչպես հայտնի է, հին հայերենի միավանկ բառերի վերջահանգ *ի*-ն բառափոխության ժամանակ անփոփոխ պահպանվում է հորանջի

³¹ Տե՛ս Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, էջ 109-112:

³² Տե՛ս Бурсье Э. Основы романского языкознания, М., 1952, էջ 135-136:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 128-130, 338-339:

³⁴ Տե՛ս Ա. Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 81-82:

³⁵ Տե՛ս Մ. Ավետյան, Հորանջի դիրքում *i* և *u* ձայնավորների կայունության աստիճանը..., էջ 237-238:

դիրքում. հմմտ. *մի* – *միոյ, միաբան, միամիտ, ձի* – *ձիոյ, ձիական, ձիա-հայած, ձիարձակ, դի* – *դիոյ, դիագարդ, դիաթաւալ, դիակն* և այլ դասական հայերեն ձևերը³⁶: Կարծում ենք՝ տվյալ դեպքում *ի*-ի անփոփոխ մնալը նախ և առաջ պայմանավորված է բառի ամբողջականությունն ու ընկալելիությունը պահպանելու ձգտումով, քանի որ *ի*-ի հանգող միավանկ բառերի միակ ձայնավորի փոփոխությունը տվյալ լեզվական միավորի արտաքին տեսքը կաղճատեր անձանաչելիության աստիճան, ինչպես՝ *ձիական* > **ձեկան, ձիահայած* > **ձեհայած, դիագարդ* > **դեգարդ* և այլն: Բացի այդ, հորանջի դիրքում *ի* ձայնավորի պահպանմանը հավանաբար նպաստել է նաև բառի ուղիղ ձևի համաբանական ազդեցությունը, որը, ի դեպ, նկատելի է նաև *ի*-ի հանգող բազմավանկ բառերի դեպքում: Իհարկե, հորանջի դիրքում ոչ միավանկ բառերի *ի*-ի պահպանվելը, որը լայն տարածում է ստանում լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում, դասական հայերենում այնքան էլ հաճախադեպ երևույթ չէ, որտեղ հիմնականում գերակշռում են *իա* > *եա* (> *ե*) շեշտանախորդ դիրքում) հնչյունափոխության ենթարկված ձևերը. հմմտ. *գինի* – *գինեակ, գինեզէն, գինեհարիլ, գինեմոլ, գինեսէր* և այլն³⁷, *գերի* – *գերեղարձ, գերեկից, գերեվար*³⁸, *հոգի* – *հոգեխառն, հոգեկրօն, հոգեմարտ, հոգեւոր, հոգեւորագագ*³⁹, *որդի* – *որդեակ, որդեգիր, որդեծնութիւն, որդեսէր*⁴⁰: Այդուհանդերձ, դասական հայերենի շրջանից ունենք նաև այնպիսի ձևեր, որոնցում ոչ միավանկ բառերի վերջահանգ *ի*-ն պահպանվել է հորանջի դիրքում: Այսպես, *նսկի* բառից *նսկեպատեան, նսկեսէր* և այլ ձևերին զուգահեռ նույն դասական շրջանից ունենք *նսկիածին, նսկիապատ, նսկիակուր*⁴¹ և այլ ձևեր: Եթե նկատի ունենանք, որ թե՛ հոլովման, թե՛ խոնարհման ձևերում, այդ թվում՝ բառի առաջին վանկում, սկզբնական *ի* + *ա* կապակցությունը կանոնավորապես սովել է *եա* երկբարբառ (հմմտ. **g^wiyā-* > հ. հայ. *կեամ*, **dyi-* > **երկի* + *այ* > հ. հայ. *երկեայ*, **məkiyā* > **մաքիա* + *-bhi* > հ. հայ. *մաքեաւ* – եգ. գործ. և այլն), մյուս կողմից, հաճախ *ի*-ի հանգող ոչ միավանկ բառերից, որոնք դասական հայերենի շրջանից եկող կազմություններում վկայված են *ի* + *ա* > *եա* (> *ե*) հնչյունափոխության ենթարկված ձևերով, ավելի ուշ հանդիպում են հորանջի դիրքում *ի*-ն պահած ձևեր (օրինակ, վերը բերված *որդի* և *հոգի* բառերից ուշ շրջանում վկայված են *որդիացուցանել* (9-րդ դ.), *որդիասէր* (12-րդ դ.), *հոգիանալ* (7-րդ դարի վերջեր), *հոգիախաղաց* (9-րդ դ.) և այլն)⁴², ապա այդ պարագայում կասկած չի կարող

³⁶ Բերված օրինակների համար տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Եր., 1977, էջ 151-152, 316, հ. I, Եր., 1971, էջ 666:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 558:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 543:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղը, հ. III, էջ 107:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 576:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 565:

⁴² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 576, 107:

լինել, որ *hwa* կապակցության դեպքում հնագույն և օրինաչափ հնչյունական զարգացումը եղել է հորանջի դիրքում *h* ձայնավորի վերածվելը երկբարբառի ոչ վանկարար տարրի՝ *ia(hwa) > ea(եա)*: Իսկ *h*-ի պահպանվելը (այդ թվում՝ դասական հայերենի շրջանից վկայված *սկիհածին, սկիհապատ, սկիհակուտ* և այլ ձևերում), անշուշտ, բառի ուղիղ ձևի համաբանական ազդեցության հետևանք է:

Այսպիսով, վերը կատարված քննությունը մեզ հանգեցնում է այն եզրակացության, որ հ. հայ. *որդույ, մաքույ* և նման ձևերի *ւո*-ն չէր կարող առաջանալ ո՛չ **iyo (*իյո) > *iwo (*իւո) > wo (ւո)* (կամ միջձայնավորային *y*-ի անկումից հետո հորանջի դիրքում միջանցումային *w*-ի առաջացման դեպքում՝ **iyo (*իյո) > *i-o (*ի-ո) > *iwo (*իւո) > wo (ւո)*) հնչյունական զարգացմամբ, ո՛չ էլ **iyo (*իյո) > *i-o (*ի-ո) > *yo (*յո) > wo (ւո)* հնչյունափոխության (այսինքն՝ հորանջի դիրքում **i (*ի) > *y (*յ)* հնչյունական անցման, այնուհետև *o (ո) ձայնավորից առաջ *y (*յ) > w (ւ)* մասնակի առնմանման) միջոցով: Իսկ այդ հանգամանքն էլ իր հերթին մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ հ. հայ. *ւո*-ն ոչ թե *wo բաղաձայն + ձայնավոր* կապակցություն է եղել, այլ երկբարբառ, քանի որ այն *բաղաձայն + ձայնավոր* կապակցություն լինելու դեպքում անխուսափելիորեն պետք է ենթարկվեր *w (ւ) > u (ու)* հնչյունական անցման ճիշտ նույն կերպ, ինչպես **արծւի > արծուի, *պատույ > պատուոյ, *պատուէր > պատուէր* և նման ձևերի դեպքում: Ըստ այդմ՝ պետք է ընդունել, որ շրթնային *o (ո) ձայնավորից առաջ մասնակի առնմանումը իրականում տեղի է ունեցել ոչ թե ենթադրյալ *yo բաղաձայն + ձայնավոր* կապակցության, այլ **io* բարձրացող երկբարբառի կազմում: Այլ կերպ ասած՝ **iyo* կապակցության միջձայնավորային **y*-ի անկումից հետո **i*-ն հորանջի դիրքում հաջորդող **o* ձայնավորի հետ բարձրացող երկբարբառ է կազմել (**i-o > *io*), իսկ այնուհետև երկբարբառի կազմում շրթնային **o* ձայնավորի ազդեցությամբ մասնակի առնմանման ենթարկվել՝ **io > uo (ւո)*: Իսկ հ. հայ. միավանկ բառերի վերջահանգ *h* ձայնավորի անփոփոխ մնալը հորանջի դիրքում (*մի – միոյ, միաբան, միամիտ, ձի – ձիոյ, ձիական, ձիահալած, ձիարձակ* և այլն) պայմանավորված է եղել մասամբ բառի արտաքին ճանաչելիությունը պահպանելու ձգտումով, մասամբ էլ բառի ուղիղ ձևի համաբանական ազդեցությամբ:

Բանալի բառեր – *հորանջի դիրք, բարձրացող երկբարբառ, մասնակի առնմանում, բաղաձայն + ձայնավոր կապակցություն, միջձայնավորային *y*

САРГИС АВЕТЯН – К вопросу о происхождении дифтонга *ւո (uo)* в древнеармянском. – Как известно, многие исследователи считают *ւո* (ср. *որդույ* “сына”) звукосочетанием *wo*. При объяснении происхождения *wo(ւո)* обычно предполагается, что сначала **y* в первоначальном звукосочетании **iyo* подвергся частичной ассимиляции, а потом **i* исчез в неударном (неконечном) слоге. Со-

гласно другой точке зрения, *лн* точно так же, как *лнл* в древнеармянском, представляли восходящий дифтонг *uo*.

В результате всестороннего рассмотрения соответствующих синхронических и диахронических данных выясняется, что *лн* и *лнл* в древнеармянском не могли отражать одну и ту же фонологическую действительность, и невозможно объяснить происхождение *лн* через предполагаемый переход **iyo* (**hjn*) > **iwo* (**hln*) > *wo* (*ln*), если иметь в виду, с одной стороны, графическое различие между *лн* (*ըղևն*) и *лнл* (*ւշտննևն*) и, с другой стороны, фонетическое развитие *w* (*l*) > *u* (*nl*) в позиции между согласным и гласным в дописменном армянском, вследствие чего возникли двусложные сочетания гласных – *u-o* (*nl-n*), *u-a* (*nl-w*), *u-e* (*nl-t*) (ср. **ւշտնըլևն* [**patiwoy*] > **ւշտնևն* [**patwoy*] > *ւշտննևն* [*patu-oy*]). Наличие *l* между согласным и гласным в формах *ըղևն*, *ւշտնևն* и им подобных можно объяснить только при предположении, что *лн*, в отличие от двусложного сочетания *u-o* (*nl-n*), представлял восходящий дифтонг *uo*. Что касается происхождения последнего, то *лн* (*uo*) восходит к бывшему дифтонгу **io*, который, в свою очередь, возник в результате исчезновения интервокального **y* в первоначальном сочетании **iyo* (т. е. **iyo* > **i-o* > **io* > *uo*).

Ключевые слова: фонетическое развитие, синхронические и диахронические данные, двусложные сочетания гласных, восходящий дифтонг, интервокальный **y*

SARGIS AVETYAN – On the Question of the Origin of the Diphthong *l n* (*uo*) in Old Armenian. – As known, many scholars regard *l n* (cf. *ըղևն* “of the son”) in Old Armenian as a sequence *wo*. As to its origin, it is generally supposed that **y* in the original sequence **iyo* was partially assimilated to **o*, and later on, **i* in unstressed (non final) syllable was lost (i.e. **iyo* > **iwo* > *wo*). According to another view, *l n* as well as *лнл* in Old Armenian, represented the rising diphthong *uo*.

The thorough examination of the respective synchronic and diachronic data makes it clear that neither *лн* and *лнл* in Old Armenian could reflect the same phonological reality, nor could *лн* have originated through the alleged phonetic change **iyo* (**hjn*) > **iwo* (**hln*) > *wo* (*ln*) – as evidenced by the graphic difference between *лн* (*ըղևն*) and *лнл* (*ւշտննևն*), on the one hand, and the phonetic development *w* (*l*) > *u* (*nl*) between a consonant and a vowel, yielding bisyllabic sequences *u-o* (*nl-n*), *u-a* (*nl-w*), *u-e* (*nl-t*) in pre-written Armenian (cf. **ւշտնըլևն* [**patiwoy*] > **ւշտնևն* [**patwoy*] > *ւշտննևն* [*patu-oy*]), on the other hand. The occurrence of *l* between a consonant and a vowel in such forms as *ըղևն*, *ւշտնևն* can be accounted for only by the assumption that *лн* in Old Armenian represented the rising diphthong *uo* as opposed to the bisyllabic sequence *u-o* (*nl-n*). As far as the origin of *лн* (*uo*) is concerned, it goes back to an earlier diphthong **io* resultig, in its turn, from a bisyllabic sequence **i-o* due to the loss of the intervocalic **y* in the original sequence **iyo* (i.e. **iyo* > **i-o* > **io* > *uo*).

Key words: unstressed (non final) syllable, the rising diphthong, the bisyllabic sequence, phonetic development, synchronic and diachronic data, the intervocalic **y*